

Zoya Barbolova

(Sofia, Institute for Bulgarian Language (IBL), Bulgarian Academy of Sciences)

The Function of the Turkish Loanwords in the Bulgarian Phraseological System

Abstract: A significant part of the Turkish loanwords in Bulgarian are integrated in the Bulgarian phraseological system. They are found in phraseological units both from the active and the passive wordstock. The Turkish loans themselves are also divided into passive and active ones, as well as into borrowings and foreignisms. The latter are often replaced by their Bulgarian equivalents, thus giving rise to doublet phraseological units, with the Turkish component variant usually driven to the passive wordstock. This happens when a Turkish loanword has a neutral nominal function. However, when a negative expressiveness or another axiological connotation is sought, the Turkish component variant is used. This means that the “life” of such phraseological units and their revival in a language depends on the “vitality” of their lexical constituents.

Зоя Барболова

(Институт за български език, БАН)

Функцията на турцизмите в българската фразеологична система

Османското политическо и икономическо робство, под което се намира България в продължение на пет века (XIV–XIXв.), оставя трайни следи в българската култура и език. Официалният за цялата Османска империя турски език се налага като задължителен и в административните учреждения на всички поробени държави, което поражда появата на билингвизъм в тях. В резултат от взаимовлиянието на културите и езиковата интерференция, се промъкват така наречените лингвокултурни заемки. Вследствие от това в български език се вклинява огромно количество турски, а заедно с тях и характерните за турската лексикална система редица арабски и персийски думи. Обединени под общия термин *турцизми* (по-точно *османизми*), голяма част от тях все още битуват в различните стилове на съвременния български език. Други вече са изхвърлени от активна употреба, но са запазени в писмените текстове от миналите векове и в народното творчество. По този начин те се включват в пасивния лексикален фонд на българския език.

Основните функции на турцизмите в съвременния български език – комуникативна, неутрално-номинативна, експресивна или аксиологична, както и тяхната активна или пасивна употреба, намират ярко отражение в българската

фразеологична система. До голяма степен тези характеристики на турцизмите се отразяват и на фразеологичните единици (по-нататък ФЕ), в които се съдържат. Успоредно с това те дават възможност да се проследят и обяснят някои от причините за настъпването на промени при редица фразеологизми или за тяхното изчезване.

Въз основа на своята функционалност, както всички останали, така и ФЕ с турцизми в състава си, могат да се разделят на две основни групи: а) активни (или актуални) и б) пасивни.

1. Активни ФЕ с турцизъм(ми) във външната им структура.

Това са употребяваните в различните форми на съвременния български език фразеологизми.

Според условното разграничаване на домашните думи на заемки и чуждици, тези ФЕ се подразделят на две групи: ФЕ с турцизми-заемки и ФЕ с турцизми-чуждици.

1.1. ФЕ с турцизми-заемки.

Турцизмите в състава на тези ФЕ са лексеми, които нямат домашни дублети или синоними. По принцип това са названия, навлезли в езика ни заедно със съответните понятия, с обектите на назоваването в бита и културата ни, т.е. те се отнасят към така наречените *културни заемки*. Понятията, означени с тях, са универсални, а техните словесни знаци са част от общоупотребимата лексика. В повечето случаи се възприемат от колективното съзнание като домашни думи (изключение правят филолозите и др. интелектуалци). Те не са стилистично обогатени и имат преди всичко номинативна функция, която улеснява комуникативната роля на езика. Участието на заемките във формирането на ФЕ се подчинява на комплекса от изисквания за формиране на идиоми, в който произхода на лексемите не е от значение и в тези случаи те не придават никаква допълнителна специфичност на фразеологемите, в които се включват.

Самите ФЕ, отнасящи се към тази група, също са всеобщо познати, а някои от тях дори са “рожба” на книжовния език: *Бръквам/бръкна в джоба си*¹; *Дълбок ми е джоба*; *Изпразвам джобовете*; *Изтърсвам си джоба* (т. *ser*²); *Като кон с капаци* (т. *karak*); *Като касапин* (т. *kasap*); *Копче не мога да кажa*; *Натискам/натисна копчето* (т. *korça*); *Много приказки на пазара*; *Пускам на пазара* (т. *razar*); *Да нямаш памук в ушите си?// Памук ли имаш в ушите си?*; *Вадя (изваждам) с памук душата* (< т. *ratik*); *Поднасям на тепсия*; *равно като тепсия* (т. *tepsi* ‘1) поднос; 2) ниска кръгла маса за ядене’)³ *обирам каймака* (т. *kaunik* ‘прен. най-хубавата, отбраната част’), *цепя басма* (т. *bastma* ‘щампован плат’); *от един калъп* (а.-т. *kalip* ‘форма, шаблон’); *като капак на всичко (отгоре)* (т. *karak*); *Вземам го на мезе* ‘подигравам му се’ (п.-т. *meze*); <Благ> *като мехлем на рана* (а.-т. *mehlem*); *Да идеш с деца на баня да ти изядат сапуна* (а.-т. *sabun*) и т.н. Повечето от тези ФЕ нямат еднозначни съответствия. Случаите като *отприщвам бента* (п.-т. *bent*) > *пускам духа от бутилката*, където

---

¹ Езиковият материал е ексцерпиран от Ничева, К., С. Спасова, Кр. Чолакова, Фразеологичен речник на българския език, Т. I-II, С., 1974. Използвани са и няколко формации, от личния архив на авторката.

² Поради ограничения обем на изследването, не се представя семантиката на общоизвестните ФЕ, на българските лексеми и турските, чието значение съвпада с това на българските им еквиваленти.

³ Основните използвани речници са: *Турско-български речник* – авт. кол., С., 1962; *Büyük türkçe-rusça sözlük* (denetleyenler: Mustafayev, E.M.-E., Starostov, L. N.), Istanbul – Москва, 1994 и др.

целият израз се заменя с неологизъм, който е изграден по друг модел и с различен символен образ, са спорадични и не се дължат на турцизмите в тях.

Интересни са случаите при които на пръв поглед българската дума и турцизмът изглеждат дублети. Но като такива те се явяват само в едно от значенията си, където също не се покриват напълно. Например лексемите *перде* (п.-т. *perde* ‘1) тънка завеса за прозорец; 2) катаракта’) и *завеса* ‘голямо плътно парче плат за закриване на сцена’ не са дублети, въпреки че последната често се използва вместо *перде* в първото ѝ значение и обратно. Но във ФЕ те никога не се взаимозаменяват. Още повече, че *перде* в този случай участва с второто си значение ‘катаракта’: *падна ми пердето* ‘много съм ядосан от някаква поредна неприятност’, а *завеса* запазва основното си значение: */по/вдигам завесата* ‘казвам, показвам нещо тайно или скрито’ или се използва като метафора: *желязна завеса*, поради което и ФЕ имат различни значения. Семантичните дублети на тези ФЕ имат друга структура и други компоненти, напр.: *падна ми пердето* е в конкурентна употреба с: *притъмня ми пред очите // излизам от кожата си // ще се пръсна от яд* и др., а *кипва ми келя* е стара калка от турската ФЕ *keli kızmak*.

При ФЕ, които на семантично ниво са еквивалентни, като: *Гася огъня със зехтин* > *гася огън с масло (бензин)* или *Налива зехтин в огъня* (а.-т. *zeytin* ‘маслина – плод’) > *налива масло в огъня*, турцизмът и заменящата го лексема не са дублети – първата означава конкретен вид мазнина, а втората – обобщаващото понятие, но в случая двете лексеми имат еднаква символна функция.

Малко по-сложна е ситуацията при лексемите *щастие* ‘1) душевно удовлетворение и успех в живота; 2) благоприятен случай’ и *късмет* ‘1) сполука (= рус. *удача*); 2) благоприятна възможност, благоприятен случай, шанс; 3) съдба (а.-т. *kismet* ‘1) сполука, шанс’; 2) съдба, участ) които също не са дублети, но в някои от значенията си се явяват почти като синоними и това им дава възможност често да се взаимозаменяват във ФЕ, например: *щастие то ми се усмихна // късметът ми се усмихна; щастие то ми проработи // късметът ми проработи* и в антонимите *щастие то // късметът ме изостави (напусна)* > *щастие то // късметът ми изневери* (като последните са неологизми: *Не се отчайвайте, ако късметът ви изневери през януари* [в. “Мистерии на цивилизацията”, 2005, 38:16]). Но това е само априори, тъй като всяка от тези ФЕ е натоварена с конкретни конотации и се използва в различни речеви сценарии. Семантичните конотации на *късмет* понякога са неуловими за описание и неразбираеми за чужденеца, но на когнитивно ниво българинът прекрасно ги диференцира. Това обяснява липсата на дублети при формациите *Бягам от късмета си; Излезе ми късмета* и необходимостта от съществуване на лексемата в книжовния български език.

Тези турцизми са толкова жизнени в български език, че някои от тях проявяват изключително голяма активност при формирането на ФЕ. Например с форми на думата *пара* (т. *para* ‘1) пари; 2) монета равна на 1/40 от турския грош’) се откриват над 100 ФЕ, някои от които са: *Вадя луда пара (луди пари)* ‘печеля извънредно много’; *Пукната пара* нямам ‘беден съм’; *Трепери над парата* ‘скъперник’; *Правя пари (парички)* ‘печеля’; *Хвърля пари на вятъра* ‘харчи неразумно’; *Въшкав (червие) от пари // Играе си с пари*. ‘много богат’; *Разположил се като пет пари в кесия* ‘удобно, на широко’; *Бели пари за черни дни* ‘спестявания за трудни времена’; <И> *баща си за пари продава* ‘много е алчен’ и т.н. Същевременно те активно участват и във формирането на неологизми, напр: ... – *парите вече и на Господа се репчат* [в. Дума, 2006, 138:12]; *Пари при пари отиват; Това, което не се купува с пари, се купува с много пари; вдигам тавана* ‘повишавам; вдигам горната граница’ (*Правителството*

вдигна тавана на детските надбавки – т. *tavan*); *Подвижна сергия* ‘за жена, която е с много накити’ (*сергия* ‘подвижен щанд на открито’ < т. *sergi* ‘изложба’) и др.

Допълнителната конотация при ФЕ от тази група, ако има такава, не се свързва с със заемката. Емоционалната и аксиологична натовареност се дължат на иносказателното изразяване на понятията, на символната функция на образите и на тропите, използвани за предаване на съответното съобщение, намерение, констатация, чувство, отношение, оценка, изобщо на мисълта. Това им дава право на участие в журналистическия и публицистичния стил, както и в художествената литература. Вероятно липсата на негативна конотация в тези турцизми, приети в нормативния език е обяснение за това, че с тях се образуват сравнително малко ФЕ, отнасящи се към вулгарната реч (най-вече в жаргона), като напр.: *Обърна гьона* някому (т. *gön*); *направля на кайма*; *смилам/смеля на кайма*; *стана на кайма* някой или нещо (т. *kiuta*). А там, където турцизмът се осъзнава като такъв, специално се създава домашна дума. Например лексемата *джезве* (т. *sezve*) днес е в конкурентна употреба с по-новата хибридна формация *кафениче*, чиято мотивираща основа е турцизмът *кафе*, който обаче не се чувства, не се възприема като такъв. Но във ФЕ <Една шепа душа>, *едно джезве кокали* ‘много слаб’ *джезве* никога не се заменя с *кафениче*. Само понякога това става с *шепа*: *една шепа кокали*, което се дължи на обстоятелството, че първата част на ФЕ е излязла от употреба.

1.2. ФЕ с турцизми-чуждици.

Тези турцизми имат домашни съответствия. Въпреки това, някои от тях са с твърде голяма фреквентност. Те са всеобщи и до такава степен са се утвърдили, че вече не се чувстват като чужди и се предпочитат пред собствено българските им дублети или синоними. Нещо повече, български думи като *смет*, *клопка* се използват изключително слабо както в разговорния, така и в книжовния език, а в диалектите са почти непознати, докато еквивалентите им, респективно турцизмите: *боклук* (т. *bokluk*), *капан* (т. *kapan*), се предпочитат на всички езикови нива. Във фразеологизмите също вместо *смет* се използва *боклук*: <това е> за *боклука*; *захвърлям (изхвърлям)* <някого или нещо> на *боклука*, но *клопка* и *капан* тук са в конкурентна употреба: *вкарвам/вкарам в капана* // *вкарвам/вкарам в клопка/та*; *влизам (попадам) в капан/а* / > *влизам (попадам) в клопка/та*. Въпреки това количеството на ФЕ с *капан* е по-голямо.

Значително повече са случаите, когато турцизмите се осъзнават като такива от носителя на езика, поради което са отстранени от книжовната и дори от разговорната лексика за сметка на българските им еквиваленти. И въпреки това, понякога чуждиците се използват като средство за изразяване на пейоративно отношение. Тази им конотация се прехвърля и върху ФЕ, в чиято структура се явяват. Това ярко е изразено в случаите, където чуждицата и домашният еквивалент се взаимозаменяват, формирайки еднозначни ФЕ, като: *Къде ти е акъла* (а.-т. *akıl*) // *Къде ти е ума?* ‘за какво мислиш, защо не внимаваш’; *Акъла ми е в краката* // *Ума ми е в краката*. ‘не мога да мисля, да разсъждавам; постъпвам глупаво, неразумно’; *Акъла ми не го побира /не може да го побере/* // *Ума ми не го побира*. ‘не проумявам нещо, струва ми се невероятно’; *Акъл море, ум брич /бръснач/*. // *Ум море, акъл бръснач /подигр./* ‘при глупава, неразумна постъпка’ *Акъл* // *ум назаем не искам (не вземам)* – пренебр. ‘не обичам да ме поучават’ и мн. др. Несъмнено тук чуждицата *акъл* повишава степента на негативната оцветеност на израза, но същевременно снижава нивото на стила. ФЕ с турцизмите са универсални, а тези с български лексеми са характерни предимно за книжовния език, където, спорадично целият израз се заменя с неологизъм, запазвайки фразеосемата,

както е в случая: **сунджир** марка (п.-т. *zincir* ‘желязна верига’) > *верижна реакция* (термин от химията).

С цел засилване на експресивността и заради колоритността, която тези чуждици придават на израза, замяна с домашния еквивалент в някои случаи не се допуска. Такива са ФЕ: *Остана ми мерака* ‘неосъществено силно желание за нещо’; *Оставям се от този мерак* (т. *terak* ‘желание’) ‘отказвам се от намерението си’; *Всяка жаба да си знае гьола*; *Зная си гьола* (*гьол* ‘локва’ < т. *göl* ‘езеро’); *бели кахъри* ‘не особено сериозни грижи’ (т. *kahır* ‘грижа’) и др. С някои от тях се формират по няколко ФЕ: **Ортак** на джоба (на кесията) ми е ‘изразходвам много пари за някого или за нещо’ *Ставам ортак на кесията* (на парите) на някого ‘започвам непрекъснато да използвам някого’; *С дявола ортак ставам* ‘готов съм на всичко, за да си постигна целите’ (т. *ortak* ‘съдружник’). Прави впечатление, че там, където се явяват дублетни ФЕ, те се формират чрез замяна на един турцизъм с друг, напр.: *Не връзвам кусур* (а.-т. *kusur* ‘недостатък’) // *Не връзвам махана* // *махна* ‘недостатък’ < п.-т.-диал. *tahana*, *tahna*) ‘не обръщам внимание на недостатъците’; *Гледам (гледай) си кефа* (а.-т. *keuf*, *keuif* ‘удоволствие’) // *Гледам (гледай) си рахата* (а.-т. *rahat* ‘спокойствие’) // *Гледам (гледай) си хавата* (а.-т. *hava* ‘настроение’) = *Гледам си живота*. Тези турцизми се отнасят към ниския, дори вулгарен стил на разговорния език. ФЕ, чийто компонент се явяват, също се включват в тази сфера на социолингвистичната система, въпреки че, за съжаление, някои от тях вече се откриват и в речта на интелектуалците.

1.3. ФЕ с излезли от употреба турцизми.

Много от турцизмите, които някога са били част от активната лексика на българския език вече не се използват. Спомена за някои от тях обаче се пази чрез фразеологизмите, в чиято структура те се включват. При това една част от тези ФЕ са универсални за съвременния български език, т.е. те се използват и в литературната форма на езика. Такива са: *меря с двоен аршин*; *меря с два аршина*; *меря с един и същ /със същия/ аршин*; *меря със своя аршин* (т. *arşın* ‘мярка за дължина от 68 см’); *като сими* (т. *simit* ‘най-хубавия хляб’); *тежка гемия*; *Да не би да /сякаш/ са ти потънали /изгорели, пропаднали/ гемии* в <Черно> море (т. *gemi* ‘кораб’); *като пет пари в кесия*; *развързвам кесията си* (п.-т. *kese*); *плащам си борчовите* (т. *borç*); *бъркам в кюпа*; *в един (в общ) кюп сме* (т. *küp* ‘делва’); *деля мегдан* (а.-т. *meydan*); *на тона на устата* (т. *top*); *бели кахъри* (а.-т. *kahır* ‘грижа, безпокойство’); *барабар Петко с мъжете* (п.-т.-диал. *barabar*, книж. *beraber* ‘заедно, наравно’); *Надвил съм си (си е) на масрафа* (а.-т. *masraf* ‘разход, разноски’) и т.н. Други се отнасят към най-ниския стил на разговорния език: *Едно към гьотуре* (*гьотура* ‘без мярка, направо’ < т. *götürü* ‘по споразумение; изцяло’) и *Едно към кесим* (т. *kesim* ‘концесия; сектор’) ‘произволно’; *Къде е Киро (Кольо) на кирия* (*кирия* ‘1) наем; 2) жарг. печалба’ < а.-т. *kira* ‘наем’) ‘няма полза’; *Гледам като котка на джигер* (т. *ciğer* ‘дроб’); *Оревавам орталъка* ‘1) огласявам наоколо със силен рев; 2) оплаквам се на всички за неприятностите ми’ (т. *ortalık* ‘околност; свят’) и др. Употребата на тези ФЕ при наличието на други съответствия, явно се дължи на стремежа към изразяване на по-висока степен на експресивност и пейоративна оценъчност.

Част от ФЕ в тази група имат дублети, образувани въз основа на замяната на турцизма с българския му еквивалент, с които са в конкурентна употреба: *Не си оставям магарето в батака* (*батак* ‘диал. кал; мочурище’ < т. *batak* ‘блато’) // *Не си оставям магарето в калта* ‘боря се докрай за своята кауза’; *С триста зора* (п.-т. *zor* ‘трудност’) // *с триста мъки*; *Зорле хубост на става* (т. *zorla*) // *Насила хубост не*

става и др. Понякога турцизмът се заменя с еднозначен български фразеологизъм: *Направя* <на> **дармадан** // *Направих го* (ще го направя; направили го) на **дармадан** (т. *darmadağan* ‘голям безпорядък; разстроен’) // *направям на пух и прах* ‘напълно унищожавам нещо или разстройвам някого’. В някои случаи турцизмът се заменя с дума, означаваща друго понятие. Във ФЕ *като че* <ли> (*сякаш*) *съм глътнал аршин* > *като че* <ли> (*сякаш*) *съм глътнал бастун*, *аршин* и *бастун* означават различни неща. А в *правя* (*направя*) **евалла** ‘оказвам чест някому’ (< а.-т. *eyvallah* ‘1) благодаря, 2) довиждане; 3) да, така е; 4) на драго сърце’) > *правя реверанс* [БСП *отново направи реверанс на НДСВ.*], замяната на турцизма е с чуждица от друг език (фр. *révèrence*). Това обаче не променя фразеосемата. Наличието на дублетни ФЕ тук се дължи предимно на обстоятелството, че семантиката на турските компоненти вече не е ясна. Понякога това се съчетава с осъзнаването на ФЕ и турцизмът като жаргони, поради което в по-изисканите стилове се използват дублетните формации.

Дублетите в тези случаи сочат тенденция към отмиране на първообразите, което води и към пълното забравяне на турцизмите от тяхната структура. Основание за тази констатация дават и развойните процеси при някои ФЕ. Така например турският израз **Нерде Шам, нерде Багдат** на българска почва се трансформира в **Нерде Стамбул, нерде Ямбол**, а впоследствие става **Къде е Стамбул, къде е Ямбол** с вариант **Къде е Ямбол, къде е Стамбул** или **На бахчеванджия краставици** (*праз*) *продавам*. // **На бостанджия краставици** *продавам* > **На краставичар краставици** *продавам*; **Пея като бюлбюл** > **Пея като славей** и т.н. Турското местоимение *нерде* (< *nerede*), както и съществителните *бахчеванджия* (т. *bahçıvan* ‘градинар’), *бостанджия* (т. *bostancı* ‘градинар’), *бюлбюл* (т. *bülbül* ‘славей’) вече не се откриват дори и в диалектите.

Към тази група се отнасят и някои турски словосъчетания като: *за зор заман* < т. *zor zaman* ‘за трудни времена’; **къор сокак** (т. *kör sokak*) ‘задънена улица’; **къор кютук** < т. *kör kütük* ‘мъртво пиян’; **бир парче** ‘подобно на; нещо като’ < т. *bir parça* ‘една част’ [И той се пише **бир парче** *техник*], чиито калки почти са изместили оригиналите от книжовната норма и такива като **стоя диван чапраз** ‘заемам почтителна поза със скръстени ръце до някой, чакаш заповедта му и готов веднага да я изпълня’, **къор софра** ‘нещо, от което всеки безплатно взема колкото може’, формирани вероятно на българска почва (освен ако са нерегистрирани турски диалектизми). В български език и едните, и другите са приели статута на типични идиоми.

2. Пасивни ФЕ с турцизм/ми/ във външната им структура.

Преди всичко това са ФЕ, които пряко отразяват българската действителност по времето, когато България се намира в границите на Османската империя. Те разкриват съществени фрагменти от картината на българската действителност през онази епоха. Тези езикови единици представляват и съществена част от характеристиката на българския език през XIX в. като същевременно дават възможност да се проследят развойните процеси в езика и да се определят причините за това.

ФЕ в тази група също могат да се класифицират според това дали турцизмите, включени в тяхната структура, са заемки или чуждици. Но, поради ограничения обем на работата, по-удобно е да ги разграничим според степента на актуалност на тези езикови единици в съвременния български език.

2.1. ФЕ с пасивни турцизми.

Една от главните причини за отмирането на тези фразеологизми е прекъснатата комуникативна функция на участващите в структурата им турцизми. По принцип това са

диалектизми и етнографизми, историзми или екзотизми, които отразяват понятия, свързани предимно с турската администрация, религия и битова култура в епохата на Османската империя, които отдавна не съществуват и днес са обект на внимание само на специалистите. Настъпилите във времето социални промени и културно-техническият процес естествено водят до изчезването на някои реалии, понятията за тях избледняват, а техните словесни знаци с времето се забравят, което е основна предпоставка за отмирането на ФЕ, в които те са градивен елемент. Такива са напр.: *Лая на аба* // *На аба* <приказвам, дрънкам> ‘говоря напразно, безрезултатно’ (а.-т. *aba*); *Изгубил си муските* ‘налудничав човек’ (а.-т. *tuska* ‘амулет; талисман’); *Курулдисувам се* (>*курдисвам се*) *като калян ибрик* ‘горделив съм, без да имам за какво да се гордея’ (т. *ibrik* ‘метален или керамичен съд за вода с дръжка, чучур и капак’) и т.н., където подчертаните турцизми фиксират несъществуващи вече десигнати. С някои от тях са образувани многобройните ФЕ, които ясно говорят за някогашната активност на думата и, респективно, за употребата на съответния десигнат. Ето няколко примера с *ока* (т. *oka*) – най-популярната в миналото мярка за обем: *Капка мед в ока оцет. Отиде на оката на дъното. От пол ока риба изкарали три литра хайвер. Продавам за две оки плява* и др.

Същевременно, отмирането на някои обичаи и други социални ситуации, актуални за предшестващи епохи, обезсмислят ФЕ, в които те са отразени. Така например, в дълбинната структура на израза *Давам ока череша за ока вълна*, е фиксирана епохата на натуралната търговия, когато парите все още не са били напълно възприети. ФЕ *Много лакардии на воденица* (а.-т. *lâkirdi* ‘1) дума, реч, говор, говорене; 2) разговор; уговорка; 3) празнодумство’) разказва за времето, когато всеки стопанин сам се е грижел за смилането на зърнените си храни, а общоселската воденица била мястото, където хората си разменяли информация, обсъждали това-онова, понякога просто така “да мине времето”, докато им дойде реда. С появата на големите мелници и на готово брашно в магазините, селските воденици почти изчезват, а ФЕ се обезсмисля. Някогашният обичай на българите да се пазарят е фиксиран във ФЕ *Триста лакардии за пара*. От израза *За кадия да се намира* ‘за случаи на нужда’ (а.-т. *kadi* ‘съдия’) разбираме, че по време на османското робство най-труден момент за българина е бил попадането под ударите на закона. Всъщност, почти всеки от тези изрази крие в дълбинната си структура някакъв забравен културен сценарий, който чака своето описание: *Достлука ми е до коляно/то/* (т. *dostluk* ‘приятелство’); *Имам си в папуца* (*папука*) *въгленче* (п.-т.-диал. *rariğ*, *rariç*, книж. *rabiç* ‘пантоф’); *Не бръсна за лула тютюн* (п.-т. *lüle*; т. *tütüin*) и т.н. В българските ФЕ са регистрирани думи, които и в турски се характеризират като историзми, напр.: *Ни царю харач, ни богу колач* ‘на който нищо не работи и е безполезен за обществото’ (а.-т. *haraç* ‘вид данък’) и др.

В други случаи турцизмите отразяват понятия, които продължават да съществуват, но те самите имат ограничена употреба само в отделни диалекти. Тяхното значение не е ясно за всички носители на езика, дори когато се пренасят в жаргона. Всъщност тези думи функционират чрез конотациите, с които са натоварени. В една или друга степен това ги обезсмисля и естествено налага замяната им с общопознати дублети (обикновено български по произход), което е видно от еквивалентни ФЕ като: *Подвивам си куйрука* (т. *kiyruk*) > *подвивам си опашката*; *Блювам зехир* (п.-т. *zehir*) > *Бълвам отрова*. *Вадя от батака* // *вадя от калта*. *През джам сирене ближа* // *Ближа захар през стъкло* ‘голям скъперник съм’. *Подпирам дувара*. (т. *duvar* ‘стена, зид; преграда’) > *подпирам аплиците* <*на кафенето*>. Този тип ФЕ загубват и своята експресивна наситеност, поради което се заменят с други еднозначни формации, които

се изграждат по друг модел, вероятно по-стар, като напр.: *Не ще забия (побия) казък (кол)* (т. *kazık* ‘кол’) > *Няма <век> да векувам* и *Няма да живея с камъните (със Стара планина)* > *Няма да живея с орлите*.

2.2. ФЕ с активни турцизми.

Отмирането на тези ФЕ не е свързано с участващите в структурата им турцизми. Последните законно се включват в лексикалната система на съвременния книжовен български език, където са с неутрална семантична оцветеност. Причините явно са други и една от тях е “износването”, “изхабяването” на самите ФЕ, което от своя страна се свързва с неактуалните вече оценки за реалиите или ситуациите, които те отразяват. Някога например, когато *дюшекът* (т. *döşek*) се приема като символ на богатство и житейско благополучие, ФЕ *Израснал на дюшек* ‘разглезен; израсъл с много грижи’ е изразявал емоционално-експресивна оценъчност, но когато тази вещ се превръща в нещо обикновено в българската материална култура, ФЕ губи своята стилистична оцветеност и се обезсмисля. С подобни ситуации са свързани и ФЕ: *Бял като на тенджерата* дъното (т. *tencere*); *Скъряцям като колело без катран* (а.-т. *katran*); *Замерям лева с куришум* (т. *kurşun*). <Ако ще> и *свиня (свинка) в джамия да влезе. Да (ще) ти кажа аз на тебе как се плюе в джамия* (а.-т. *satı*); *Червата ми свирят рамазан* (а.-т. *ramazan* ‘мюсюлмански пост’); *А станал ага, а завил чалма* (т. *ağa* ‘виден, влиятелен турчин’; *çalma* ‘шапка на ходжа’) и мн. др.

Изнесените проблеми с турцизмите във ФЕ не се различават от тези с другите чуждици, а и с домашната лексика. Следователно, “животът” на една ФЕ е зависима от жизнеността на съставлящите я лексикални единици, чието функциониране е пряко свързано с икономическото, политическо и културно състояние на обществото, със заобикалящите го реалности.

Представеният езиков материал и анализът, макар и повърхностен, подсказва, колко много и интересни за решаване проблеми повдигат ФЕ, в чиято структура се съдържат турцизми, както и необходимостта от по-задълбоченото им изследване от различни аспекти и особено етнолингвистичен и лингвокултурологичен.